

NA NOWO ODKRYĆ MARI

Odkrycia archeologiczne w Mari a studia biblijne

Wstęp

W 1934 roku archeolodzy i bibliści byli rozentuzjazzmowani nowym odkryciem archeologicznym, dokonany latem poprzedniego roku nad środkowym Eufratem na terenie Mezopotamii. Odnaleziono tam zostało starożytne miastopństwo Mari, a wydarzenie to należy do tak rewelacyjnych i znaczących odkryć archeologicznych jak te w Tell el-Amarna, Ebla, Ras Szamra (Ugarit), Ur, Babilonie, Niniwie, Jerychu czy Qumran. Zanim je odnaleziono, Mari było już znane nauce, ponieważ wspominały je m.in. odkryte w 1887 r. teksty z Tell el-Amarna w Egipcie. Już w III tysiącleciu przed Chr. Mari stanowiło ważne centrum polityczne i ośrodek kulturalno-handlowy na szlaku pomiędzy Zatoką Perską na wschodzie i portami Morza Śródziemnego na zachodzie. Okres świetności Mari przypadł na czasy I dynastii z Babilonu, a upadek nastąpił po dwukrotnym zdobyciu przez Hammurabiego w połowie XVIII wieku przed Chr.

Tak jak w przypadku innych odkryć archeologicznych na Bliskim Wschodzie, także odkrycia w Mari wniosły cenny materiał porównawczy dla badań biblijnych. Przeglądając powojenną biblijną bibliografię polską znajdziemy jednak zaskakująco mało publikacji monotematycznych, poświęconych wykopaliskom w Mari¹. Spośród znanych biblistów polskich Bernard Wodecki napisał

¹ *Bibliografia biblistyki polskiej 1945-1999* (P. Ostański, Poznań 2002) w indeksie tematycznym podaje pod hasłem Mari tylko 5 pozycji, z czego 4 polskich autorów: L.T. Murek, *Ziggurat z Mari*, „Tygodnik Powszechny” 9 (1953), nr 2, s. 4; P.S. [Piotr Szolc], *Mari ciągle żywe*, „Życie Katolickie” 35 (1965), s. 2; B. Wodecki, *Wykopaliska z Mari a Stary Testament*,

w roku 1957 artykuł na temat znaczenia odkryć w Mari dla badań Starego Testamentu. Siedemdziesiąta rocznica tych odkryć, przypadająca w roku 2003, minęła właściwie niezauważona w środowisku biblistów polskich. Czy zatem temat Mari przestał być aktualny w badaniach biblijnych? Proponuję w niniejszym artykule krótkie przypomnienie historii odkryć w Mari i ważniejszych zabytków, odkrytych w tych wykopaliskach, a następnie zapoznanie się z materiałem naukowym, jaki wniosły te odkrycia w studium Pisma Świętego. W aneksie dołączam wybraną bibliografię powojennych publikacji na temat Mari i Biblii.

1. Historia prac archeologicznych w Mari

W sierpniu 1933 roku Beduini, wykopując grób na wzgórzu Tell Hariri, leżącym na terenie Syrii, kilkanaście kilometrów od granicy irackiej, natrafili na fragmenty kamiennych posągów. Powiadomieni o tym francuscy archeolodzy wykonali pierwsze badania, które dały początek wykopaliskom w starożytnym mieście Mari.

Na czele ekspedycji naukowej prowadzącej odkrycia w Mari stanął francuski uczoney André Parrot (+1980). W okresie międzywojennym (1933-38) przeprowadził on sześć kampanii badawczych, następne trzynaście miały miejsce w latach 1951-72². Ponownie prace zostały podjęte w 1978 roku. Były też kontynuowane w latach osiemdziesiątych XX wieku³.

Do najważniejszych obiektów⁴ przebadanych w pierwszym okresie należy pałac władcy. Powstał za panowania Isin-Larsa. Położony w centrum miasta był monumentalną budowlą o wymiarach 200 x 120 m, liczącą ponad 260 pomieszczeń i dziedzińców. Wzniesiona z nietrwałej, suszonej cegły budowla przetrwała do czasu jej odkrycia w idealnym wprost stanie. Ściany niektórych pomieszczeń sięgały nawet do wysokości 5 metrów. Pomieszczenia skupione były wokół kilku wewnętrznych dziedzińców. Jedyne monumentalne bramy położone były w murze północnym. Centrum części administracyjnej pałacu stanowił rozległy dziedziniec (49 x 33 m), który dawał dostęp m.in. do sali

„Ruch Biblijny i Liturgiczny” 10 (1957), nr 1, ss. 9-23; K. Gawlikowska, *Eštar et Ištar a Mari au IIIe millénaire*, „Euhemer” 9 (1965), nr 6 (49), ss. 25-28. Ponadto nie ujęto w indeksie: nr 19638 – K. Gawlikowska, *Z archiwum Królestwa Mari. Dyplomacja i wywiad w starożytnej Mezopotamii*, „Przegląd Orientalistyczny” 1970 nr 4 (76), ss. 311-318.

² Parrot prowadził misję w Mari do 1974 roku. Na temat odkryć Mari pisał m.in. w: *Découverte des mondes ensevelis*, Neuchâtel-Paris 1952.

³ Zob. J.C. Margueron, *Mission archéologique de Mari (1984-1986)*, „Syria” 64 (1987), ss. 275-277.

⁴ Przytaczam w oparciu o opis polskiego archeologa J. Meuszyńskiego, który był inspiratorem polskiej misji archeologicznej na terenach Mezopotamii (zob. *Odkrywanie Mezopotamii*, Warszawa 1977).

audiencyjnej i do „archiwum”, w którym odkryto bogatą korespondencję dyplomatyczną. W południowym narożniku dziedzińca znajdowało się przejście do sali tronowej i sąsiadujących z nią dwóch sanktuariów. Północno-zachodnią stronę kompleksu zajmowała prawdopodobnie część mieszkalna. W pobliżu niej odnaleziono pomieszczenia z rzędami ławek, które służyły chyba jako miejsce nauczania przyszłych urzędników. Oprócz wymienionych pałac zawierał szereg innych pomieszczeń administracyjnych, gospodarczych (kuchnie, magazyny itd.) i mieszkalnych.

W pałacu znaleziono wiele cennych zabytków, m.in. bogaty zbiór tabliczek klinowych (ok. 23 tysiące)⁵, inskrybowane posągi władców i urzędników oraz bóstw, monumentalne malowidła ściennie o tematyce kultowej i rytualnej. W bezpośredniej bliskości pałacu, nieco na wschód od niego, odnaleziono skupisko budowli kultowych z dominującym nad nimi zigguratem. Z nią połączona była świątynia Dagana. Dostępu do jej podłużnego pomieszczenia kultowego broniły lwy z brązu. Bramę świątyni okalały kamienne bloki z wydrążonymi otworami, w których umieszczano aszery. Na zewnątrz świątyni znajdowały się ołtarze, na których składano bóstwom mnóstwo ofiar, jak podają to zachowane teksty. Ołtarze były budowane z surowej cegły. W Mari odnaleziono także podstawę do umieszczania w niej maceb i przynajmniej jedną nieuszkodzoną macebę. Jest ona starsza niż podobne odkopane w Ras Szamra, Gezer i Byblos.

W zachodniej części miasta odkryto natomiast świątynię bogini Isztar. Wykopaliska odsłoniły fragmenty jej sanktuarium, pochodzące z różnych epok. Wśród znalezisk było wiele cennych przedmiotów stanowiących wota religijne, m.in. inskrybowana figura króla Ishqi-Mari⁶ oraz statuetki innych ludzi w pozie pełnej nabożeństwa ze złożonymi rękami⁷.

W okresie powojennym kontynuowane były prace w tzw. dzielnicy świątyń. Obok wcześniej rozpoznanych świątyń Dagana, Ninhursag i Isztar, określono przybytki poświęcone Ninni-zazowi i Szamaszowi. Prowadzone były dalsze

⁵ Por. J. Meuszyński, *Odkrywanie Mezopotamii*, s. 249; J. Zabłocka, *Historia Bliskiego Wschodu w starożytności*, Wrocław 1982, s. 189. Zabłocka wspomina, że w latach siedemdziesiątych XX wieku liczba odkrytych tabliczek przekroczyła 25 tys. (zob. J. Zabłocka, tamże), ale we współczesnych informacjach podaje się zazwyczaj, że w Mari odnaleziono ponad 20 tys. tabliczek.

⁶ Znajduje się ona w Muzeum Narodowym w Aleppo (Syria). Figura stojącego władcy jest wykonana z gipsu, jej wysokość wynosi ok. 28 cm, szerokość zaś 10 cm. Datowana jest na okres 2400-2250 przed Chr. Jest to jedyna odnaleziona statuetka tego władcy. Napis na niej brzmi: „Ishqi-Mari, król Mari, wielki 'ensi' Enlila, poświęcił tę statuetkę dla Inanny”.

⁷ W Muzeum Narodowym w Damaszku (Syria) przedstawiana jest np. jedna z wielu takich figur odnalezionych w świątyni Ninni-zaza. Statuetka wykonana z gipsu ma wysokość 53 cm, szerokość 18 cm. Czas jej powstania datowany jest na połowę III tysiąclecia przed Chr.

wykopaliska celem poznania wcześniejszych okresów istnienia Mari, zarówno na terenie sakralnym, jak i na terenie pałacu, gdzie odkryto ślady przynajmniej dwóch wcześniejszych pałaców, sięgających IV tysiąclecia. Wśród odnalezionych w tym czasie w pałacu przedmiotów należy wspomnieć słynny „skarb z Mari”, czyli paciorek z lapis-lazuli z inskrypcją klinową, z której wynika, że był to dar króla z I dynastii z Ur – Mesanepady⁸. Wskazuje on na to, że już w pierwszej połowie III tysiąclecia przed Chr. miasta Ur i Mari, mimo dzielącej je odległości, utrzymywały wzajemne kontakty. Na podstawie rozplanowania świątyń tego okresu, wykazujących podobieństwa do świątyni z IV tysiąclecia w Byblos, można natomiast mówić o wpływach kananejskich. Wpływy zachodnie obejmowały także wyspy Kretę i Cypr.

Po zniszczeniu przez wojska Hammurabiego Mari nie odzyskało już nigdy dawnej świetności. Nie znikło jednak od razu bez śladu, gdyż miały tam jeszcze siedzibę garnizony asyryjskie, a w epoce Seleucydów przybyli nowi koloniści.

Na miejscu w Mari można oglądać część wykopalisk udostępnionych zwiedzającym. Znaleźiska z Mari trafiły także do muzeów w Damaszku i Aleppo w Syrii oraz do Paryża. W Muzeum Narodowym w Damaszku znajduje się m.in. figura króla Iku Szmagan i „skarb z Ur”⁹. W Aleppo można zobaczyć tabliczki klinowe i figury, m.in. królów Isztup Illum i Lamgi-Mari, boginię z naczyniem na wodę i jednego z lwów z brązu, strzegącego wejścia do świątyni Dagana. Muzeum Luwr w Paryżu posiada m.in. malowidła ściennie z Mari z II tysiąclecia przed Chr., przedstawiające scenę inwestytury, składanie ofiar, zbieranie podatków, dwie boginie z naczyniami na wodę, zwierzęta i drzewa, ponadto figurę urzędnika Ebih-il¹⁰, głowę figury bogini Isztar i inne eksponaty.

Zabezpieczenie zbiorów i opublikowanie wyników wykopalisk, zwłaszcza odkrytych tekstów, wymagało czasu i trwa po dzień dzisiejszy. Parrot jako kurator Francuskiego Muzeum Narodowego i dyrektor Muzeum Luwr wydał szereg publikacji na temat odkryć w Mari. Teksty z archiwów królewskich w Mari zaczęto publikować w 1946 roku, a ich przekłady od 1950 roku¹¹. Do roku 1999 ukazało się 28 tomów, co stanowi tylko część odkrytych tabliczek. Opublikowano następujące teksty: korespondencję Šamši-Addu i jego synów (*ARM*

⁸ W dalszych pracach odkryto ok. 300 tabliczek współczesnych temu królowi (zob. J. Zablocka, *Historia Bliskiego Wschodu*, s. 189).

⁹ Do tego zbioru należy m.in. cenny „ryngraf” z połowy III tysiąclecia przed Chr., wykonany z lapis-lazuli i złota (wymiary 12 x 13 cm, grubość 1 cm).

¹⁰ Statuetka siedzącego urzędnika wykonana jest z alabastru i lapis-lazuli, jej wysokość 52,5 cm, szerokość ok. 20 cm. Datowana jest na ok. 2600-2330 przed Chr.

¹¹ Jako pierwszy tom serii *Archives royales de Mari (ARM)* ukazała się publikacja G. Dossin, *Correspondance de Šamši-Addu et de ses fils*, Paris 1950.

I i IV), Kibri-Dagana, gubernatora Terqa (*ARM III*), Iasmah-Addu (*ARM V*), Bahdi-Lim (*ARM VI*), Yaqqim-Addu, gubernatora Sagaratum (*ARM XIV*), gubernatorów Qattunân (*ARM XXVII*), listy królewskie z czasów Zimri-Lima (*ARM XXVIII*) oraz różne inne listy (*ARM II, X i XXVI/1-3*); szereg tekstów ekonomicznych i administracyjnych (*ARM VII, IX, XI-XII, XIX, XXI-XXV*) oraz tekstów prawnych (*ARM VIII*). W ostatnich latach ukazały się nowe opracowania i przekłady niektórych tekstów z Mari¹².

2. Odkrycia w Mari a studia biblijne

Wykopaliska dostarczyły bogatego materiału pisanego i niepisanego. Nadal trwają prace nad publikacją znalezionych tekstów. Jednocześnie od samego początku, już przez A. Parrota, były przedstawiane znaleziska i wyniki ich badań, mające znaczenie dla studiów biblijnych¹³. Ale rozczarowany by został ten, kto oczekiwałby świadectw bezpośrednio odnoszących się wydarzeń i danych biblijnych. Wykopaliska i zabytki z Mari stanowią przede wszystkim cenny materiał dla poznania historii i życia samych mieszkańców Mari oraz Mezopotamii w okresie istnienia i działalności państwa Mari. Dla badań biblijnych szereg z tych zabytków i tekstów wnosi materiał porównawczy. Nie przedstawię ich tutaj wszystkich, lecz będę chciał raczej wskazać główne miejsca i kierunki wykorzystania informacji, uzyskanych w toku badania tekstów i innych zabytków Mari. Posłużę się przy tym w dużej mierze uwagami Abrahama Malamata, jednego z bardziej doświadczonych badaczy Mari i Biblii, zamieszczonymi we wprowadzającym artykule jego publikacji *Mari and the Bible*¹⁴.

W XX wieku, w kontekście tak wielu odkryć archeologicznych, pogłębiona została metodologia badań porównawczych. Bazuje ona na założeniu, że kulturę i zjawiska socjologiczne danej społeczności, zarówno starożytnej, jak i współczesnej, można lepiej poznać na bazie metod porównawczych. To podejście sprawdziło się w odniesieniu do wielu nauk humanistycznych i społecznych, między innymi historii i religii, socjologii, antropologii czy językoznawstwa. Unikając skrajnych opinii, z jednej strony odrzucających zupełnie wartość me-

¹² J.J.M. Roberts, *The Mari Prophetic Texts in Transliterations and English Translation*, [w:] „The Bible and the Ancient Near East. Collected Essays”, Winona Lake, IN, 2002, ss. 157-253; W. Hempel, *Letters to the King of Mari: A New Translation. With Historical Introduction, Notes and Commentary* (Mesopotamian Civilizations 12) Winona Lake, IN, 2003.

¹³ A. Parrot, *Tablettes de Mari et l'Ancien Testament*, „Revue d'Histoire et de Philosophie Religieuses” 30 (1950), ss. 1-11; tenże, *Mari et l'Ancien Testament*, „Revue d'Histoire et de Philosophie Religieuses” 35 (1955), ss. 117-120.

¹⁴ *Mari and the Bible: A Comparative Perspective*, w: A. Malamat, *Mari and the Bible* (Studies in the History and Culture of the Ancient Near East 12), Leiden-Boston-Köln 1998, ss. 1-10.

to porównawczych, a z drugiej uznających je za jedyne do poznania określonej kultury, trzeba uznać jej wartość i użyteczność także w zastosowaniu do badań kultur starożytnego Bliskiego Wschodu¹⁵. Malamat słusznie zaznacza, że w metodzie porównawczej trzeba przedstawić nie tylko podobieństwa i analogie, lecz także zbadać różnice i kontrasty. Porównanie musi mieć charakter znaczący, aby wnioski nie były powierzchowne. Ze względu na odległość miejsca i czasu pomiędzy Izraelem a Mari, należy raczej wykluczyć porównania typu historyczno-genealogicznego. Natomiast możliwe jest porównanie typowych zjawisk, podobnych zwyczajów, odpowiadających sobie instytucji oraz zasad¹⁶.

Jednym z podstawowych i na solidnych podstawach opartych badań porównawczych jest analiza etniczno-językowa. To porównanie bazuje bowiem na onomastyce i terminologii, zarówno na pojedynczych słowach i terminach, jak i typowych zwrotach językowych¹⁷. Wystarczy wspomnieć, że spora część ludu Mari to Semici zachodni lub Amorycy, podobnie jak patriarchowie Izraela. Język tych ludów miał wspólne korzenie w amoryckich dialektach. To chociażby wyjaśnia podobieństwo imion w rodzie patriarchów i tych napotykanych w tekstach z Mari. Dzięki temu można było na przykład potwierdzić starożytność używania imienia Jakub i imion własnych podawanych w najstarszych tekstach Pięcioksięgu¹⁸, czy też zasadność tłumaczenia niekiedy hebrajskiego terminu *šōfer* („sędzia”) w szerszym znaczeniu jako „władca”, podobnie jak to stosowano w Mari¹⁹.

Aspekt chronologii nie jest tak istotny w badaniu porównawczym, jak by się to mogło wydawać. Ale też i faktem jest, iż w odniesieniu do Biblii ustalenie chronologii czasu patriarchów i początków Izraela stanowi wciąż problem.

¹⁵ A. Malamat, *Mari and the Bible*, s. 2. Zob. M. Malul, *The Comparative Method in Ancient Near Eastern and Biblical Legal Studies*, Neukirchen-Vluyn 1990. O zastrzeżeniach wobec stosowania tej metody w studiach biblijnych pisał już wcześniej S. Talmon, *The 'Comparative Method' in Biblical Interpretation – Principles and Problems*, „Supplement Vetus Testamentum” 29 (1977), ss. 320-356.

¹⁶ A. Malamat, *Mari and the Bible*, ss. 2-3.

¹⁷ W *Mari and the Early Israelite Experience* (1989) Malamat podaje listę 40 terminów zachodnio-semickich odnalezionych w Mari. Zob. tenże, *A Recently Discovered Word for "Clan" in Mari and its Hebrew Cognate*, [w:] *Solving Riddles and Untying Knots* (FS J.C. Greenfield), 1995, ss. 175-179 (= 1998, A. Malamat, *Mari and the Bible*, ss. 165-167); A. Marzel, *Mari clauses in "casuistic" and "apodictic" styles*, „Catholic Biblical Quarterly” 33 (1971), ss. 333-364; 492-509; J. MacDonald, *The argument that West Semitic dawidum originally meant „champion”*, w: „Abr-Nahrain” 18 (1977-78), ss. 52-71.

¹⁸ Zob. A. Malamat, *Mari and the Bible*, s. 8; Ch.F. Jean, *Les noms propres de personnes dans les lettres de Mari et dans les plus anciens textes du Pentateuque*, „Revue d'Histoire et de Philosophie Religieuses” 35 (1955), ss. 121-128.

¹⁹ Zob. A. Malamat, *Mari and the Bible*, s. 8.

Również badania nad powstaniem najstarszych tekstów biblijnych nie dały do tej pory jednoznacznej odpowiedzi. Jeśli chodzi o Mari, to najbardziej znaczące dokumenty pochodzą z okresu starobabilońskiego (I poł. XVIII w. przed Chr.), a więc jeśli nie pewne, to przynajmniej możliwe jest, że wczesna historia Izraela przypada na ten sam okres. W badaniach porównawczych Biblii i Mari mamy zatem prace na temat okresu patriarchów, ze szczególnym uwzględnieniem formy życia patriarchów²⁰. W poznaniu historii Palestyny służą także badania dotyczące miast i ludności Kanaanu.

Badania porównawcze w aspekcie geograficznym przyniosły szereg interesujących wyników. W grupie tekstów z Mari odnaleziono wzmiankę o regionionie, który do tej pory tylko w Biblii był nazywany „Aram Naharaim”. Aktualnie byłby to obszar, znajdujący się między rzekami Habur i Eufrat. Dokumenty z Mari wielokrotnie wzmiankują dwa miasta Haran i Nahor, które w Biblii były miastami przodków, zamieszkujących w tym regionie, jako centra klanowej działalności nomadów. Teksty z Mari rzucają także światło na wspomniane w Biblii wędrówki patriarchów z Mezopotamii na zachód. Dokumenty wspominają bowiem często o podróżach posłańców i kupców pomiędzy środkowym Eufratem i Syrią, a nawet Palestyną²¹. Ważniejsza jest jeszcze wzmianka o wędrówkach grup nomadów. Teksty z Mari potwierdzają znany z Biblii obraz wędrowania w jedną i drugą stronę tzw. Żyźnego Półksiężyca. To dotyczy także nomadów, co do których dotychczas powszechnie uważano, że ich wędrówki odbywały się inaczej (na zewnątrz pustyni i z powrotem).

Ponadto należy wspomnieć o nazwach miejsc wspólnych dla Mari i Biblii. Przede wszystkim w dokumentach z Mari mamy najstarszą obecnie znaną wzmiankę o nazwie ziemi Kanaan, a dokładnie mówi się o „ludzie Kanaanu”: *Lû Kinahnum*. Wskazuje ona na to, że już w I połowie II tysiąclecia przed Chr. to określenie było używane. Wielokrotnie wspomniane jest w tekstach z Mari biblijne miasto Chasor (Hazor)²². To potwierdzałoby jego wysoką pozycję w Ka-

²⁰ Zob. J.C.L. Gibson, *Light from Mari on the patriarchs*, „Journal of Semitic Studies” 7 (1962), ss. 44-62; K. Janitz, *Wer ist Amraphel in Genesis 14*, „Zeitschrift für die alttestamentliche Wissenschaft” 70 (1958), ss. 255-256; I. Cornelius, *Genesis 26 and Mari: the dispute over water and the socio-economic way of life of the patriarchs*, „Journal of Northwest Semitic Languages” 12 (1984), ss. 53-61; N.K. Weeks, *Man, Nuzi, and patriarchs*, w: „Abr-Nahrain” 16 (1975-76) ss. 73-82.

²¹ I. Cornelius, *The commercial relations of Canaan in the second millennium BC - a discussion of the cuneiform texts from Mari and Ugarit*, [w:] M. Sharon [red.], *The Holy Land in history and thought*, 1988, ss. 14-32.

²² Malamat, który kilkakrotnie zabierał głos na temat Hazor, wspomina o blisko 20 znanych wzmiankach o Hazor w tekstach z Mari, traktujących o różnych sprawach. Zob. A. Malamat, *Mari and the Bible*, s. 5.

naanie w okresie zdobywania go przez Izraelitów: Joz 11, 10 wspomina, że „Chasor było niegdyś stolicą wszystkich tych królestw”, a jego władca nazywany był „królem Kanaanu” (Sdz 4, 2). Nic więc dziwnego, że jedną z żon Zimri-Lima, ostatniego króla Mari, była księżniczka Atar-aya z Chasor²³.

Następne pole porównania pomiędzy Mari i Biblią to zagadnienia społeczne. Obecnie świadectwa z Mari i z Biblii stanowią pierwszorzędne źródło do poznania społeczności semi-nomadów jako rozwiniętej i pełnej życia wspólnoty. Zarówno w Mari, jak w Biblii ta społeczność jest typu patriarchalnego, a jej podstawą są duże rodziny, które połączone tworzą większe grupy i cały klan²⁴. Charakterystyczna dla obrazu życia społecznego w Mari jest koegzystencja różnych form, od życia nomadycznego do osiadłego. To wskazuje, że proces asymilacji przybyłych z Zachodu semickich nomadów wśród osiadłej ludności akkadyjskiej i staro-babilońskiej następował powoli i spokojnie. Wydaje się to bardziej realistyczną sytuacją od biblijnego przedstawienia przejścia od życia nomadycznego do osiadłego wraz z zajęciem Kanaanu.

Następnym zakresem porównania Mari i Biblii są instytucje i rytuały. Badania porównawcze zajęły się m.in. rytuałami zawierania przymierzy w Mari i Biblii²⁵, przekazywania znaków wzywających do wojennej wyprawy na mocy przymierza²⁶, instytucjami dworu królewskiego²⁷ i praktykami kultu²⁸. Najwię-

²³ Tamże, s. 6.

²⁴ Zob. A. Malamat, *Mari and the Bible: Some Patterns of Tribal Organization and Institutions*, „Journal of the American Oriental Society” 82 (1962), ss. 143-150; tenże, *Pre-monarchical social institutions in Israel in light of Mari*, [w:] J. Emerton [red.], *Congress Volume, Jerusalem 1986, 1988*, ss. 165-176; tenże, *A Recently Discovered Word for “Clan” in Mari and its Hebrew Cognate*, [w:] *Solving Riddles and Untying Knots* (FS J.C. Greenfield), 1995, ss. 175-179 (= 1998, A. Malamat, *Mari and the Bible*, ss. 165-167).

²⁵ Zob. M. Held, *Philological notes on the Mari covenant rituals*, „Bulletin of the American Schools of Oriental Research” nr 200, ss. 32-40 (1970 D); A. Malamat, *A Note on the Ritual of Treaty making in Mari and the Bible*, „Israel Exploration Journal” 45 (1995), ss. 226-229 (=1998, Malamat, *Mari and the Bible*, ss. 168-171).

²⁶ Zob. G. Wallis, *Eine parallele zu Richter 19:29ff und 1Sam 11:5ff aus dem Briefarchiv von Mari*, „Zeitschrift für die Alttestamentliche Wissenschaft” 64 (1952) nr 1, ss. 57-61.

²⁷ Zob. H. Sauren, *L'intronisation du roi en Israël à la lumière d'une lettre de Mari*, [w:] „Orientalia Lovaniensia Periodica” 2 (1971), ss. 5-12; E.A. Speiser, *Census and Ritual Expiation in Mari and Israel*, „Bulletin of the American Schools of Oriental Research” 149 (1958), s. 17nn; K. Luke, *Light from Mari on David's census* [2 Sam 21:1-14; 24], „Indian Journal of Theology” 32 (1983) JI-D, ss. 70-89; A. Malamat, *Is there a Word for the Royal Harem in the Bible? The inside Story*, w: „Pomegranates and Golden Bells” (FS J. Milgrom), Winona Lake, IN, 1995, ss. 785-787 (= 1998, A. Malamat, *Mari and the Bible*, ss. 172-174).

²⁸ Zob. A. Parrot, *Autels de terre à Mari*, [w:] A. Kuschke [red.], *Archäologie und Altes Testament*, 1970, ss. 219-224.

cej jednak miejsca poświęcono badaniu profetyzmu²⁹, który w swej formie intuicyjnej, czyli bez stosowania magicznych i spektakularnych praktyk, miał skromne początki w Mari, a szczyt osiągnął w Biblii. W Mari proroctwa ograniczały się do przedstawiania królowi lub jego delegatom poleceń bóstw dotyczących spraw materialnych, dla dobra króla i lokalnej społeczności. Obecnie znanych jest ok. 55 tekstów z Mari zawierających proroctwa lub sny prorocze³⁰. Publikacje na ich temat poruszają zarówno zagadnienia ogólne, dotyczące powstania i form profetyzmu, jak też poszczególnych proroków i proroctw.

ANEKS: Publikacje na temat Mari a Biblia

W porównaniu z sytuacją bibliografii polskiej lista powojennych publikacji obcojęzycznych na temat odkryć Mari i ich znaczenia dla studiów biblijnych przedstawia się bogato. Na przykład bibliografia biblijna, opracowana na podstawie indeksu czasopism z lat 1949-93 i indeksu prac zbiorowych z lat 1960-92³¹, wymienia 83 artykuły w specjalistycznych czasopismach, trzy prace zbiorowe oraz 59 artykułów, zamieszczonych w tych i innych pracach zbiorowych. Do tego należy dodać publikacje monograficzne o Mari. Podobnie było i w latach 1994-2004. Ponadto należy uwzględnić, że w wielu publikacjach na temat starożytnego Bliżniego Wschodu zostały uwzględnione odkrycia w Mari, ale opracowanie takiej bibliografii wymagałoby studiów o wiele szerzej zakrojonych.

Poniżej zamieszczam własny wybór poszczególnych pozycji bibliograficznych według podziału na prace zbiorowe i monografie oraz artykuły w pracach zbiorowych i czasopismach, z uwzględnieniem chronologii.

1. Prace zbiorowe i monografie:

1967, *La civilization de Mari*, Paris

1968, F. Ellermeier, *Prophetie in Mari und Israel*, Herzberg

1982, A. Schmitt, *Prophetischer Gottesbescheid in Mari und Israel*, Stuttgart

1982-97, *Mari. Annales de recherches interdisciplinaires*, 1-8, red. J. Margueron, J.-M. Durand, Paris

1987, *Miscellanea Babylonica: Mélanges offerts á Maurice Birot*, red. J.-M. Durand, J.-R. Kupper, Paris

²⁹ Ze względu na ilość publikacji nie podaję ich w przypisie, lecz odsyłam do zamieszczonego aneksu.

³⁰ Zob. A. Malamat, *Mari and the Bible*, s. 60.

³¹ Są to: *Religion Index One: Periodicals 1949-93* i *Religion Index Two: Multi-Author Works 1960-92*, wykorzystane w multimedialnym programie bibliograficznym *Biblical Studies. Indexing of Journals Articles and Essays 1949-1993* (ATLA, 1994).

- 1989, A. Malamat, *Mari and the Early Israelite Experience* (Schweich Lectures 1984), London-Oxford
- 1992, *Mari in retrospect: fifty years of Mari and Mari Studies*, red. G.D. Gordon, Winona Lake, IN
- 1998, A. Malamat, *Mari and the Bible* (Studies in History and Culture of the Ancient Near East 12), Leiden-Boston-Köln /zbiór jego artykułów wcześniej opublikowanych/

2. *Artykuły:*

- 1950, A. Parrot, *Tablettes de Mari et l'Ancien Testament*, RHPR 30 (1950) 1-11
- 1952, G. Wallis, *Eine parallele zu Richter 19:29ff und 1Sam 11:5ff aus dem Briefarchiv von Mari*, ZAW 64 (1952) nr 1, 57-61
- 1955, Ch.F. Jean, *Les noms propres de personnes dans les lettres de Mari et dans les plus anciens textes du Pentateuque*, RHPR 35 (1955) 121-128
- 1955, A. Parrot, *Mari et l'Ancien Testament*, RHPR 35 (1955) 117-120
- 1955, J.N. Schofield, *Some archaeological sites and the Old Testament: Mari and the Old Testament*, ExpT 66 (1955) My, 250-252
- 1957, B. Wodecki, *Wykopaliska z Mari a Stary Testament*, RBL 10 (1957) nr 1, s. 9-23
- 1958, K. Janitz, *Wer ist Amraphel in Genesis 14*, ZAW 70 (1958) 255-256
- 1958, E.A. Speiser, *Census and Ritual Expiation in Mari and Israel*, BASOR nr 149, 17nn
- 1960, G.R. Castellino, *L'abito di nozze nella parabola del convito e una lettera di Mari (Mt 22,1-14)*, Estudios Ecclesiasticos 34 (1960) nr 134-135, 819-824
- 1962, J.C.L. Gibson, *Light from Mari on the patriarchs*, JSS 7 (1962) Spr, 44-62
- 1962, A. Malamat, *Mari and the Bible: Some Patterns of Tribal Organization and Institutions*, JAOS 82 (1962) 143-150
- 1962, A. Vincent, *Jéricho une hypothèse*, w: *Melanges offerts au Père R. Monterde*, red. M. Dunand i in., 79-90
- 1966, F. Nötscher, *Prophetie im Umkreis des alten Israel*, BZ ns 10 (1966) JI, 163-197
- 1967, J.H. Hayes, *Prophetism at Mari and Old Testament parallels*, Anglican Theological Review 49 (1967) O, 397-409
- 1967, A. Malamat, *Prophetic Revelations in New Documents from Mari and the Bible, /in hebrew/, w: E.L. Sukenik memorial volume*, red. N. Avigad i in., 231-240 /rev. english version: SVT XV (1966) 207-227/
- 1968, H.B. Huffmon, *Prophecy in the Mari letters*, BA 31 (1968) D, 101-124
- 1969, M.J. Buss, *Mari prophecy and Hosea*, JBL 88 (1969) S, 338
- 1969, W.L. Moran, *New evidence from Mari on the history of prophecy*, Biblica 50 (1969) 15-56

Na nowo odkryć Mari

- 1969, A. Petitjean, J. Coppens, Mari et l'Ancien Testament, w: De Mari à Qumran: J. Coppens, red. H. Cazelles i in., 3-13.
- 1970, M. Held, Philological notes on the Mari covenant rituals, BASOR nr 200, 32-40 (1970 D)
- 1970, J.F. Ross, Prophecy in Hamath, Israel and Mari, HTR 63 (1970) Ja. 1-28
- 1970, A. Malamat, Northern Canaan and the Mari texts, w: Near Eastern archaeology in the 20th cent. red. J.A. Sanders, 164-178
- 1970, A. Parrot, Autels de terre à Mari, w: Archäologie und Altes Testament, red. A. Kuschke, 219-224
- 1970, S.D. Walters, Prophecy in Mari and Israel, JBL 89 (1970) Mr. 78-81
- 1971, J.G. Heintz, Aux origines d'une expression biblique: umusu qerbu in ARM 10/6, 8[?], VT 21 (1971) 528-540
- 1971, J.G. Heintz, Prophetie in Mari und Israel, Biblica 52 (1971) 543-555
- 1971, H.B. Huffmon, Yahweh and Mari, w: Near Eastern studies in honor of W. Albright, red. H. Goedicke, 283-289
- 1971, A. Malamat, Syro-Palestinian destinations in a Mari tin inventory, IEJ 21 (1971) nr 1, 31-38
- 1971, A. Marzel, Mari clauses in "casuistic" and "apodictic" styles, CBQ 33 (1971) 333-364; 492-509
- 1971, L.M. Muntingh, The city which has foundations: Hebrews 11:8-10 in the light of the Mari texts, w: De fructu oris sui, red. J. Eybers i in., 108-120
- 1971, H. Sauren, L'intronisation du roi en Israël à la lumière d'une lettre de Mari, w: Orientalia Lovaniensia Periodica 2 (1971) 5-12
- 1972, J.G. Heintz, Langage prophétique et style de cour selon Archives royales de Mari, X et l'Ancien Testament, w: Semitica, vol. 22, red. J. Heintz i in., 5-12
- 1972, K. Koch, Die Briefe "prophetischen" Inhalts aus Mari: Bemerkungen zu Gattung und Sitz in Leben, UF 4 (1972) 53-77
- 1972, W. von Soden, Die Fürstin zubultum von Ugarit in Mari: Altbab ga'l'm hebr ga'a „sich überheben“, UF 4 (1972) 159-160
- 1974, E. Lipinski, Le Recit de 1Rois 12:1-19 à la lumière de l'ancien usagé de l'Hébreu et de nouveaux textes de Mari, VT 24 (1974) 430-437
- 1975, J.F. Craghan, Mari and its prophets: the contributions of Mari to the understanding of Biblical prophecy, Biblical Theology Bulletin nr 5, 32-55
- 1976, V.W. Rabe, Origins of prophecy, BASOR nr 221, 125-128
- 1976, N.K. Weeks, Man, Nuzi, and patriarchs, w: Abr-Nahrain 16 (1975-76) 73-82
- 1977, D. Pardee, Literary sources for the history of Palestine and Syria: the Mari archives, Andrews University Seminary Studies 15 (1977) Aut 189-234
oraz ten sam tytuł: D. Pardee i J.T. Glass, BA 47 (1984) Je 88-99/
- 1977, A. Parrot, Archéologie Mariote et Ancien Testament, RHPR 57 (1977) nr 3, 353-356

- 1977, W.E. Rast, Cakes for the Queen of Heaven, w: Scripture in history and theology, red. A. Merrill, 167-180.
- 1978, J. MacDonald, The argument that West Semitic *dawidum* originally meant „champion”, w: Abr-Nahrain 18 (1977-78) 52-71
- 1978, L.M. Muntingh, Israelite-Amorite political relations during the second millennium BC in the light of Near Eastern politics, w: Atti, 2o Congresso Internazionale di Linguistica Camito-Semitica, red. P. Fronzarolli, 211-236
- 1980, A. Malamat, A Mari prophecy and Nathan's dynastic oracle, w: Prophecy: essays presented to Georg Fohrer (BZAW 100, red. J. Emerton) 69-82 (= 1998, Mari and the Bible, 106-121)
- 1981, J.G. Heintz, Prophétisme et guerre sainte selon les archives royales de Mari et l'Ancien Testament, Etudes Théologiques et Religieuses 56 (1981) nr 1, 47-49
- 1982, J.-M. Durand, In vino veritas [ARM X 4; drinking wine as divination technique at Mari; parallels with Isa 28:7, Mic 2:11], Revue d'Assyrologie et d'archéologie orientale 76 (1982) nr 1, 43-50
- 1982, E.E. Knudsen, The Mari Akkadian shift and the treatment of l'h formations in biblical Hebrew, JNES 41 (1982) Ja 35-43
- 1982, A. Malamat, Silver, gold and precious stones from Hazor: trade and trouble in a new Mari document, JJS 33 (1982) Spr-Aut 71-79 /?= BA 46 (1983) Sum 169-174/
- 1983, K. Luke, Light from Mari on David's census [2 Sam 21:1-14; 24], Indian Journal of Theology 32 (1983) JI-D, 70-89
- 1984, I. Cornelius, Genesis 26 and Mari: the dispute over water and the socio-economic way of life of the patriarchs, JNSL 12 (1984) 53-61
- 1984, B. Lafont, Le roi de Mari et les prophètes du dieu Adad, Revue d'Assyrologie et d'archéologie orientale 78 (1984) nr 1, 7-18
- 1984, A. Lemaire, Mari, the Bible and the Northwest Semitic World, BA 47 (1984) Je 101-108
- 1985, A. Finet, Le port d'Emar sur l'Euphrate, entre le royaume de Mari et le pays de Canaan, w: The Land of Israel, red. E. Lipinski, 27-38
- 1985, A. Malamat, Amm luebadad yiskon: a report from Mari and an oracle of Balaam [Num 23:6], JQR 76 (1985) nr 1, 47-50
- 1985, A. Malamat, Mari and early Israel, w: Biblical archaeology today, red. J. Amitai, 235-243
- 1986, M. Anbar, The kings of the Bini-Yamina tribes in the Mari texts, w: Proc., 9th World Congress of Jewish Studies, red. R. Givon, M. Anbar I in., 13-17
- 1986, E. Neufeld, The earliest document of a case of contagious disease in Mesopotamia (Mari tablet ARM X 129), JANES 18 (1986) 53-66
- 1987, H. Cazelles, Consécration d'enfants et de femmes, w: Miscellanea Babylonica (zbior. 1987) 45-49

Na nowo odkryć Mari

- 1987, W.G. Lambert, A list of gods' names found at Mari, w: *Miscellanea Babylonica* (zbior. 1987) 181-190
- 1987, A. Malamat, A Forerunner of Biblical Prophecy: *The Mari Documents*, w: *Ancient Israelite Religion*, red. P.D. Miller Jr, P.D. Hanson i in., Philadelphia, 33-52
- 1987, J.C. Margueron, Mission archéologique de Mari (1984-86), *Syria* 64 (1987) nr 3-4, 275-277
- 1987, K. van der Toorn, From patriarchs to prophets: a reappraisal of charismatic leadership in ancient Israel, *JNSL* 13 (1987) 191-218
- 1987, K. van der Toorn, L'oracle de victoire comme expression prophétique au Proche-Orient ancien, *RB* 94 (1987) 63-97
- 1988, I. Cornelius, The commercial relations of Canaan in the second millennium BC - a discussion of the cuneiform texts from Mari and Ugarit, w: *The Holy Land in history and thought*, red. M. Sharon, 14-32
- 1988, A. Malamat, Pre-monarchical social institutions in Israel in light of Mari, w: *Congress Volume, Jerusalem 1986*, red. J. Emerton, 165-176
- 1989, A. Malamat, Hazor once again in new Mari documents, w: *Reflets des deux fleuves* (FS A. Finet, *Akkadica Suppl.* 6), red. M. Lebeau, Ph. Talon, 117-118
- 1989, A. Malamat, Parallels between the New Prophecies from Mari and Biblical Prophecy, w: *Nouvelles Assyriologiques Brèves et Utilitaires*, 4 (1989) 61-64 (= 1998, *Mari and the Bible*, 122-127)
- 1989, I. Nakata, A further Look at the Institution of sugagutum in Mari, *JANES* 19 (1989) 113-118
- 1990, J.M. Sasson, Mari Historiography and the Yakhdam-Lim disc inscription, w: *Lingering over words* (red. T. Abusch i in.) 439-449
- 1991, A. Malamat, New Light from Mari (ARM XXVI) on Biblical Prophecy (III-IV), w: *Storia e tradizioni di Israele*, red. D. Garrone i in. 185-190 (= 1998, *Mari and the Bible*, 128-133)
- 1991, A. Malamat, The Secret Council and Prophetic Involvement in Mari and Israel, w: *Prophetie und geschichtliche Wirklichkeit im alten Israel* (FS S. Herrmann, red. R. Liwak i in.), Stuttgart, 231-236 (= 1998, *Mari and the Bible*, 134-141)
- 1992, M. Bonechi, J.-M. Durand, Oniromancie et magie à Mari à l'époque d'Ebla, w: *Literature and literary language at Ebla*, red. P. Fronzarolli, 151-161
- 1992, V. Hurovitz, The expression l'qsamim beyadam (Num 22:7) in light of divinatory practices from Mari, *Hebrew Studies* 33 (1992) 5-15
- 1992, O. Loretz, Die Entstehung des Amos-Buches im Licht der Prophetien aus Mari, Assur, Ishchali und der Ugarit-Texte; Paradigmenwechsel in der Prophetenbuchforschung, *UF* 24 (1992) 179-215

- 1992, J. Safren, „He restored my soul”: a biblical expression and its Mari counterpart, w: *Mari in retrospect* (zbior. 1992)
- 1993, R.P. Gordon, *From Mari to Moses: Prophecy at Mari and in Ancient Israel*, w: red. H.A. McKay, D.J. Clines, *Of Prophets' Visions and the Wisdom of Sages*, Sheffield 1993 63-79
- 1993, S.B. Parker, Official attitudes toward prophecy at Mari and in Israel, *VT* 43 (1993) 50-68
- 1995, A. Malamat, A Note on the Ritual of Treaty making in Mari and the Bible, *IEJ* 45 (1995) 226-229 (=1998, Malamat, *Mari and the Bible*, 168-171)
- 1995, A. Malamat, A Recently Discovered Word for “Clan” in Mari and its Hebrew Cognate, w: *Solving Riddles and Untying Knots* (FS J.C. Greenfield) 175-179 (= 1998, *Mari and the Bible*, 165-167)
- 1995, A. Malamat, Is there a Word for the Royal Harem in the Bible? The *inside* Story, w: *Pomegranates and Golden Bells* (FS J. Milgrom), Winona Lake, IN, 785-787 (= 1998, Malamat, *Mari and the Bible*, 172-174)
- 1995, A. Scharf, Combining Prophetic Oracles in Mari Letters and Jeremiah 36, *JANES* 23 (1995) 75-93
- 1998, A. Malamat, The sacred sea, w: *Sacred Space: Shrine, City, Land*, red. B.Z. Kedar, R.J.Z. Werblowsky, Basingstoke UK – Jerusalem (= 1998, A. Malamat, *Mari and the Bible*, 24-32)
- 1998, A. Malamat, Episodes involving Samuel and Saul and the Prophetic Texts from Mari, w: *Hesed we Emet* (FS E.S. Frerichs), red. J. Magnes, S. Gitin, Providence, RI (= 1998, *Mari and the Bible*, 102-105)
- 1998, A. Malamat, New Mari Documents and Prophecy in Ezekiel, w: *Mari and the Bible*, 142-150

Summary

Rediscovering Mari: archeological Discoveries in Mari and biblical Studies

2003 marked the 70th anniversary of the archeological discovery of the city-state of Mari, located on the midpoint of the River Euphrates. The significance of this discovery for biblical studies is comparable to the discoveries of Qumran, Jericho, Ras Shamra (Ugarit), Ebla, Tell el-Amarna and ancient Mesopotamian cities (Ur, Babylon, Nineveh). The author of this article reviews and summarizes the importance of this discovery to biblical studies. He begins by summarizing the discoveries made in Mari and the continued archeological works, the more significant discoveries and their availabilities. This is followed by a discussion of the meaning of these discoveries for biblical studies. The value of these discoveries (approximately 23 thousand documents), prove to be valuable in providing a deeper insight into the biblical world. The author describes

Na nowo odkryć Mari

the method and the major points of comparison between the discoveries in Mari and the Bible. The appendix of this article contains a bibliography of the major post-World War II publication regarding Mari and the Bible. (as)

Wykaz skrótów:

- BA - „Biblical Archaeologist” (New Haven)
- BASOR - „Bulletin of the American Schools of Oriental Research” (New Haven)
- BZ - „Biblische Zeitschrift” (Paderborn)
- BZAW - „Beihefte zur Zeitschrift für die alttestamentliche Wissenschaft” (Berlin)
- CBQ - „Catholic Biblical Quarterly” (Washington)
- HTR - „Harvard Theological Review” (Cambridge)
- IEJ - „Israel Exploration Journal” (Jerusalem)
- JANES - „Journal of the Ancient Near Eastern Society” (NY)
- JBL - „Journal of Biblical Literature” (Philadelphia)
- JNES - „Journal of Near Eastern Studies” (Chicago)
- JNSL - „Journal of Northwest Semitic Languages” (Stellenbosch)
- JQR - „Jewish Quarterly Review” (Philadelphia)
- JSS - „Journal of Semitic Studies” (Manchester)
- RB - „Revue biblique” (Paris)
- RBL - „Ruch Biblijny i Liturgiczny” (Kraków)
- RHPR - „Revue d'Histoire et de Philosophie Religieuses” (Strasbourg)
- SVT - „Supplement Vetus Testamentum” (Leiden)
- UF - „Ugarit-Forschungen” (Neukirchen)
- VT - „Vetus Testamentum” (Leiden)
- ZAW - „Zeitschrift für die alttestamentliche Wissenschaft” (Berlin)